

Geachte aanwezigen en livestreamers in binnen- en buitenland,

Vertalen is eigenlijk heel eenvoudig. Er is een boek met de titel *W*. Die vertaal je als *W*. En daar krijg je dan een prijs voor.

Ik heb wel eens mensen ontmoet die denken dat vertalen inderdaad zo simpel is. Alsof elk woord een vaste betekenis heeft en de vertaler een soort levend woordenboek is. Soms gaat het echt zo: je ogen lezen links de brontekst en je vingers typen rechts de vertaling. Maar dat duurt meestal niet zo lang. Dan kom je wel een woord, een zinsconstructie of een culturele verwijzing tegen waar je over na moet denken, soms zelfs uren over na moet denken. En dat is maar goed ook, anders zou vertalen maar een saai vak zijn.

Het helpt wel als een boek goed geschreven is. Ik zeg altijd: hoe beter een boek geschreven is, hoe gemakkelijker het te vertalen is. Het helpt ook als het te vertalen boek aansluit bij je eigen belangstelling. Ik heb er nooit een geheim van gemaakt dat ik graag boeken over historische onderwerpen vertaal.

Bij Steve Sem-Sandberg ben dus aan het goede adres: hij schrijft graag over historische onderwerpen. Zijn boeken zijn een soort docuromans, waarin hij letterlijke citaten uit historische documenten verwerkt in zijn eigen verbeelding. Zie ook *De onzaligen van Lodz* en *De kinderen van Spiegelgrund*, twee eerdere, prachtige boeken van zijn hand, die ik ook heb mogen vertalen. Sem-Sandberg schrijft bovendien ook heel goed. Zijn taal is enorm beeldend, haast filmisch, scènisch. Lange, samengestelde zinnen zonder veel interpunctie gebruikt hij maar zelden – in dit boek alleen als de hoofdpersoon totaal verward is, bijv. als hij net is gearresteerd, als hij zijn vermeende dochttertje voorgoed moet achterlaten en kort voor zijn executie. Heel functioneel dus.

Ik vertaal altijd min of meer intuïtief. Ik lees het boek natuurlijk wel eerst, maar ik maak geen literaire analyse, zeker niet zo'n treffende als Lotte Jensen deed bij haar recensie in de Volkskrant. En nee, intuïtief vond ik dit geen heel moeilijke tekst om te vertalen. Maar doordat het boek in het begin van de 19^e eeuw speelt, bevat het natuurlijk wel heel veel ouderwetse woorden en culturele en maatschappelijke referenties die je als 21^e-eeuwer niet kent. Dus ik neem u toch even mee in het vertaalproces. Een beetje een technisch verhaal misschien, maar het gaat vandaag per slot van rekening over dit boek.

Eerst even terug naar de titel.

Over de vertaling van de titel van een boek heb ik nog nooit zo kort hoeven nadenken en zo totaal geen discussie met de uitgever gehad als in dit geval. *W*. is de initiaal waarmee een verdachte wordt aangeduid, in dit geval Johann Christian Woyzeck, een Duitser die op 2 juni 1821 de vrouw vermoordde die hij adoreerde. Hij werd nog dezelfde dag gearresteerd en bekende onmiddellijk. Hij leefde vervolgens meer dan drie jaar in eenzame opsluiting en ondervoed in een kleine, vochtige cel, waarna op 27 augustus 1824 de doodstraf aan hem werd voltrokken – door onthoofding, op een stampvolle Marktplatz in Leipzig. Op de Duitse Wikipedia staat daarvan een intrigerende prent.

Dan nog iets over de stijl.

Sem-Sandberg gebruikt in het hele boek bijna altijd de derde persoon, dus *hij*, als hij schrijft vanuit het perspectief van W. In het begin, als W. volkomen overstuurt op het politiebureau wordt ondervraagd, is de *hij* van de ene zin niet altijd dezelfde als die van de zin daarvoor. Een voorbeeld, op pag. 11:

Maar het geduld van de agent is nu definitief op. Had u hem in die tijd ook bij u? vraagt hij, en hij doelt op de sabelkling. En hij weet niet wat hij moet antwoorden.

De *hij* van die laatste zin is dus W. Ik was even bang dat dit misschien verwarrend zou zijn en dat ik hier en daar een *hij* in W. zou moeten veranderen, maar dat is het toch eigenlijk nooit, dus daar ben ik afgebleven.

Vooraf in het begin van het boek valt ook op dat de schrijver voortdurend heen en weer springt tussen tegenwoordige en verleden tijd. Meestal is datgene wat in de verleden tijd staat dat wat W. tegen zijn ondervragers zegt. En meestal is datgene wat in de tegenwoordige tijd staat dat wat W. intussen denkt, maar niet zegt.

En zo komen we op het niveau van de woorden.

Sem-Sandberg schrijft hedendaags Zweeds, maar hij gebruikt wel regelmatig begrippen die nu verouderd zijn en verzweedste Duitse woorden. Dat was soms wel lastig. Ik heb geprobeerd hedendaags Nederlands te schrijven, maar ik wilde al te moderne woorden vermijden. In Van Dale en in het WNT kun je zien hoe oud woorden zijn. Als een woord van na pakweg 1850 was, mocht ik het niet gebruiken, vond ik. Dat is natuurlijk een volkomen willekeurige grens, en misschien kon een woord uit 1850 een halve eeuw eerder nog helemaal niet, maar de tekst moest voor hedendaagse Nederlandse lezers toch wel net zo begrijpelijk worden als de brontekst is voor hedendaagse Zweedse lezers.

Het begon al op de eerste pagina. De hoofdondervrager omschrijft W. daar als *inkvisiten*. Nu kennen wij wel woorden als *inquisiteur* en *inquisitie*, maar *inquisiet* staat in geen enkel modern woordenboek. Gelukkig vond ik het wel terug in twee op internet genoemde boeken uit 1801 en 1831. Dus *de inquisiet* kon erin, want het mag dan niet in Van Dale staan, het is voor moderne lezers wel heel begrijpelijk. Ook wel grappig om te noemen is het woord *pik* in de vrijsccène op pag. 295. Ik was bang dat dat te modern was, maar het blijkt al te bestaan sinds 1350! Het nog iets vulgairdere synoniem dat ik hier niet in de mond zal nemen, is 300 jaar jonger.

Nog een paar voorbeelden van oude woorden. Dat een *koppglas* een *kopglas* blijkt te zijn, is een meevaller, maar daarmee weet je natuurlijk nog niet veel meer. Van Dale legt uit dat een *kopglas* een *medische laatkop* is. Nou, dat houdt de spanning er wel in. Bij *laatkop* staat: 'Een glazen of metalen kop, vroeger gebruikt bij het aderslaten'. Dan kom je al wat dichterbij. Enfin, op Wikipedia staan plaatjes en daar vond ik dat het gaat om '*bloed afnemen met sterk verwarmde glazen halve bollen, zogenoemde kopglazen, die op de opzettelijk beschadigde huid worden gezet: het kopzetten. Bij het afkoelen van de lucht ontstaat een negatieve druk die bloed door de verwondingen heen in het kopglas trekt. Wanneer het glas bijna met bloed is gevuld, wordt het weggenomen, wordt de wond gereinigd en wordt eventueel opnieuw kopgezet.*' Pas als je dat eenmaal hebt gevonden, begrijp je wat er staat als

het licht als een kopglas over de geschaafde huid van de cel gaat. (pag. 16)

Moet je dat dan als vertaler gaan toelichten? Nee, natuurlijk niet, want Zweedse lezers van de brontekst hebben hetzelfde probleem en de schrijver heeft het ook niet uitgelegd.

Bij woorden als een *kraagknoopdoosje*, een *Chinese schrijfkast*, *credensmeubelen* (een soort dressoirs) en *paspels* (een soort biesjes) had ik nog wel een vaag idee, maar wat een *aigrette* is wist ik niet (een soort pluim op een helm). Om nog maar te zwijgen van de *unster* (eigenlijk een soort weegschaal) waar iemand zijn zwaard in draagt. Plaatjes zoeken op internet is de remedie. Je krijgt dan ook heel veel bewondering voor vertalers uit het pre-internettijdperk.

Andere vraag: hoe laadden ze vroeger een geweer? Ik weet niet eens hoe het tegenwoordig gaat, laat staan vroeger. Woyzeck moest leren

op welke manier de patroon uit de cartouche moet worden gehaald, en hoe ze de patroon het beste kunnen afbijten en de kogel en het kruit met de laadstok in de loop moeten duwen. (pag. 84)

Ik zou nog veel voorbeelden van dit soort hoofdbrekens kunnen noemen, bijvoorbeeld oude afstands- en inhoudsmaten of oude aardrijkskundige namen, maar ik wil straks ook nog een stukje voorlezen, dus ik moet me een beetje beperken.

Ik wil nog wel iets kwijt over oorspronkelijk Duitse woorden.

De hoofdondervrager, Johann Christian August Clarus, heeft in de brontekst de titel *hovråd*, naar ik aanneem een verzweedsing van het Duitse *Hofrat*. In modern Duits is dat volgens Duden Online een 'langsame, umständliche, bürokratische männliche Person', en het gebruik is 'veraltet' en 'abwertend'. Er staat ook dat het vroeger een aanspreektitel was voor bepaalde gerechtelijke functies. Allebei klopt dat in het geval van Clarus perfect. Als het niet zo vaak was voorgekomen, had ik er in de vertaling *Hofrat* van gemaakt, maar nu heb ik ervoor gekozen om hem *hofraad* te noemen. In het Nederlands was dat vroeger ook een term voor een adviesraad of een individueel lid daarvan, vond ik op Wikipedia. *Kammarråd* kwam niet zo vaak voor, dus daar heb ik wel de Duitse vorm voor gekozen: *Kammerrat* – met twee m'en en twee r'en. *Früherer Titel*, zegt Duden daarover droogjes.

Een ander uit het Duits afkomstig woord: *hätsmästare* – *Hetzmeister*, de leider van een wreed 'spel' waarvoor ik op internet deze beschrijving vond: 'Het Hetztheater was een amfitheater waar diereengevechten werden gehouden, een in Nederland niet geïstitutionaliseerde vorm van volksvermaak'. Hetzen is ophitsen. De dieren werden tegen elkaar opgehitst. 'Ophitser' zou dus een mogelijke vertaling zijn, of 'ophitsbaas' of iets dergelijks, maar ik vond *Hetzmeister* toch beter. Als het vermaak niet geïstitutionaliseerd was, zal er ook wel geen Nederlands woord voor hebben bestaan.

Maar gek genoeg heb ik vaak de grootste hoofdbrekens over simpele woorden. Eigenlijk is er geen betere illustratie van het feit dat vertalen wel degelijk heel lastig is. Neem de simpele

woordjes *lilla hjärtat*, 'het kleine hart', 'het hartje' – de naam van W. voor het kind dat niet van hem is maar dat hij wel als zijn eigen dochtertje ervaart. Ik heb er uiteindelijk voor gekozen om dat met *Lief Schatje* te vertalen, dus niet met 'mijn hartje' of 'hartendiefje' of iets dergelijks. Het laatste vond ik meer een woord voor een geliefde, het eerste vond ik niet afstandelijk genoeg, geloof ik. Want W. gebruikt het op een bepaalde manier als iets objectiefs, iets wat buiten hemzelf staat, wat uiteindelijk ook zo is. Maar elke keer als ik *het Lieve Schatje* tegenkwam, begon ik weer te twijfelen, ook nu ik het boek deze maand weer herlas. En ik heb het even geteld: het komt 13 keer voor. En ik heb het boek minstens zes keer gelezen. Dus dat waren zeker $6 \times 13 = 78$ twijfelmomenten. En dit is het 79ste.

Over een paar probleempjes heb ik via de mail overlegd met de auteur, die daar zoals gewoonlijk snel, kort en eerlijk op reageerde. Over wat voor soort *präster* we het hier hebben, bijvoorbeeld (lutherse, zelfs die ene die in de brontekst per ongeluk een soutane draagt, maar in de vertaling een mantel).

Leuk om over dit contact te vertellen is de scène op p. 20 van de brontekst: W. moet zich ten overstaan van een kamer vol getuigen uitkleden voor een medisch onderzoek. Na afloop daarvan stuurt Clarus alle pottenkijkers de kamer uit en zegt hij tegen W. dat die moet gaan zitten. Ik dacht: in zijn blootje? Er staat nergens dat hij zich weer moet aankleden. Aan Sem-Sandberg gevraagd, en die schreef iets als: 'Er staat niets over in de documenten, maar laat hem zich maar aankleden'. Dus nu staat er:

Het groepje mensen verlaat de verhoorkamer in aanhoudende vrolijkheid, terwijl de schrijver besluiteloos en angstig bij zijn lessenaar blijft staan en W. schielijk zijn kleren weer aantrekt.

Vooraf over dat 'schielijk' was ik heel tevreden. Vond ik heel passend.

Een gereformeerde opvoeding komt soms ook van pas. Op p. 40 van de brontekst staat: *Två mosekorgar av flätad vass som gled undan Herodes grepp*. Ik dacht: Huh? Mozes ontsnapte in zijn mandje toch niet aan Herodes? Die leefde toch in de tijd van Jezus? Zoiets durf je bijna niet aan de schrijver voor te leggen, maar Sem-Sandberg is groot genoeg om toe te geven dat dat een foutje van hem was. Dus in de vertaling staat nu:

twee Mozes-mandjes van gevlochten riet, die aan de greep van de farao ontsnapten.

Overigens maakt ook de vertaler natuurlijk fouten. Ik heb inmiddels een heel lijstje met correcties aan de uitgever doorgegeven. Ik wil daar graag één ding over zeggen: soms gaat het mis door knippen en plakken in een zin die je in een laat stadium toch nog wilt herschrijven, niet doordat je niet weet dat het voltooid deelwoord van *veranderen* op een d eindigt of doordat je de uitdrukking *niet dan nadat* niet kent. Dus ik hoop maar dat het boek snel wordt herdrukt.

En dan nu mijn echte dankwoord. Allereerst dank aan mijn man Geert ten Dam, die mijn late roeping als scandinavist altijd met grote vanzelfsprekendheid heeft gesteund; hij spreekt zelf geen Scandinavische taal, maar hij is wel heel talig, en altijd bereid om met me te brainstormen als ik op zoek ben naar het juiste woord. Verder natuurlijk veel dank aan Steve

Sem-Sandberg, want zonder brontekst is er geen vertaling. Vervolgens aan uitgeverij Ambo/Anthos, meer in het bijzonder aan Jennifer Boomsma en Cécile van Son voor hun vertrouwen zowel in deze auteur als in mij, onze fijne samenwerking en de aanmelding voor deze prijs. Ook mijn vaste kritische meelezers Berit Kjærstad, scandinavist in Oslo, en Suzanne van Waardenberg, mediathecaris in Alkmaar, beiden grote boekenliefhebbers, ben ik veel dank verschuldigd.

Ik krijg vaak complimenten van familie en vrienden voor 'mijn' boeken. Daar ben ik natuurlijk heel blij mee, en ik hoop dat ze daar ook vooral mee doorgaan. Maar als een jury van zulke ervaren filologen en vertalers je boek voordraagt bij een bestuur van vooraanstaande scandinavisten, voor een prijs die genoemd is naar Amy van Marken, de grand old lady van de scandinavistiek in Nederland, en dit bestuur kent je die prijs ook daadwerkelijk toe, dan is dat een geweldig blijk van erkenning. En dan nog wel met een juryrapport waar ik helemaal verlegen van word! Ik voel me ook enorm vereerd dat mijn naam wordt toegevoegd aan het imposante rijtje winnaars.

Ik ben u zeer dankbaar.

En dan lees ik nu een stukje voor. Het is het begin van deel II, p. 141-143. Woyzeck krijgt in zijn cel bezoek van de gebroeders Hänsel. De een is zijn advocaat, de ander een dominee. Woyzeck noemt hen in gedachten respectievelijk 'Goede Wil' en 'Kwelling'. Wilno is de oude naam van Vilnius. En het kopglas komt terug.

Het is herfst geworden, het kopglas van de zon dwaalt al lang niet meer van de ene muur van de cel naar de andere, en uit de vloer stijgt een ijzige kou op die 's morgens vroeg zelfs optrekt tot aan de brits waarop hij ligt. Hij hoest, hij bevindt zich in een toestand tussen slapen en waken, en zijn gedachten drijven alle kanten op, even wazig als de duisternis in deze eerste ochtenduren. Johanna zit op een laag krukje achter de toog van Jordans dranklokaal, haar hoofd leunt tegen de muur erachter en haar haardos is zo mogelijk nog groter dan hij zich herinnert, grijs-zwart uiteenvallend in het versplinterde licht dat de haard door de rokerige ruimte verspreidt. Ze slaapt diep. Ze ademt met haar hele borst en haar ogen zijn wijd open en leeg.

Dan schrikt ze plotseling wakker, gaat rechtop zitten en ziet hem; dwars door de droom en de enorme afstand in tijd en ruimte heen.

Ben JIJ dat...?

Haar stem knalt als een donderslag.

Maar het is alleen maar het luikje in de celdeur dat met een klap opengeschoven wordt, en in de opening is het houtenmaskergezicht van cipier Conrad te zien. U hebt bezoek, Woyzeck, zegt het gezicht, en in het licht van de lantaarn die hij op het tafeltje in de cel neerzet, verschijnt eerst de advocaat en dan diens broer, de dominee.

Goede Wil en Kwelling.

Ze stellen zich aan weerszijden van de brits op en kijken hem met bedrukte gezichten aan. Woyzeck, zegt advocaat Hänsel om te testen of die naam de ernst kan verdragen van wat hij op het punt staat te vertellen. Dan zegt hij dat meneer de

hofraad, de hoogweledelgeboren professor Clarus, na de verhoren uitspraak heeft gedaan en wat W.'s geestesgesteldheid ten tijde van de gepleegde daad betreft tot de slotsom is gekomen dat deze volledig toerekeningsvatbaar was en derhalve uit strafrechtelijk oogpunt volledig verantwoordelijk moet worden gehouden voor zijn daad.

W. begrijpt er niets van.

De laatste keer dat zij elkaar spraken, had de hofraad met geen woord aangegeven dat de verhoren tot een einde waren gekomen. Integendeel, er leek een aarzelend vertrouwelijkheid tussen hen te zijn ontstaan. Alsof er in de kale verhoorkamer waar hun gesprekken plaatsvonden langzamerhand een andere ruimte was geschapen, tegelijkertijd in en buiten de tijd (het enige wat er te horen is, is het trage, maar onvervreembare geschraap van de pen van de schrijver op het papier): een opener en vrijere ruimte. In die ruimte vertelt W. Clarus dat hij na zijn vertrek uit Stralsund helemaal naar Schwerin ging, waar hij opnieuw in dienst ging, ditmaal bij het Mecklenburgse leger, en prompt terechtkwam in de aanhoudende oorlog van de Franse keizer tegen Rusland, en dat wat hem in dat geweldige land het meest verraste niet het bijna onbegaanbare terrein was, maar de kou die hen plotseling god weet waarvandaan teisterde. Een slechter uitgerust leger hadden de Russen zich niet kunnen wensen, zegt hij, en hij vertelt over een Saks genaamd Papenhafer, die hij tijdens deze campagne leerde kennen en die een zelfgemaakte thermometer bij zich had, en op een dag was het kwikzilver in het zuiltje zo ver gezakt dat het niet meer te zien was. Het was zo koud dat je pis bevroor voordat hij de grond had bereikt. Geloof me, meneer de hofraad. Het enige wat hielp tegen de kou was varkensvet, reuzel, of gewone talk, om je elke dag mee in te smeren en zorgvuldig elk reepje blote huid mee te bedekken. En dat hij later in Wilno, toen bijna al zijn kameraden dood waren, bevel van zijn compagniescommandant kreeg om met een slee met proviand en andere benodigdheden de bevroren rivier over te steken. In totaal waren we met negentien sleebestuurders, meneer de hofraad. We waren de enige overlevenden van onze compagnie.

En tijdens al dit gepraat is er ook op Clarus' doorgaans zo grimmige gezicht een wat legere uitdrukking gekomen; zijn handen bewegen ook zonder dat hij pen of papier hanteert, en als W. laat zien hoe hij zijn armen en handen met vet en talk insmeert, staat Clarus, hoewel hij daardoor zijn geringe lengte verraadt, op van zijn hoge troon en pakt hij een van W.'s handen met een verbazend vriendelijk, bijna teder gebaar om de huid op de rug en de palm daarvan zorgvuldig te onderzoeken, en verspreidt er zich iets over zijn gezicht wat bijna lijkt op een glimlach.

Clarus. Zo toont u dat u uiteindelijk toch een verstandig en redelijk man bent, Woyzeck.

Maar juist deze vertrouwelijkheid verwijt advocaat Hänsel hem nu. Men sluit geen pact met de duivel en men komt niet op vertrouwelijke voet met zijn verhoorleider. Als W. erop wijst dat de advocaat toch tegen hem heeft gezegd dat hij bij het verhoor zo eerlijk en direct mogelijk moest zijn, brengt Hänsel daartegen in: misschien niet zó direct, Woyzeck. En: misschien niet zó royaal met uw vertrouwen, zegt zijn broer, de dominee, die bij de brits is blijven staan, terwijl de advocaat gewoontegetrouw met grote stappen de afmetingen van de cel heeft afgepast.

Maar wat moet je dan, als er iets in je is ontwaakt wat groter is dan jijzelf, dat geen vorm, bewustzijn of grenzen kent? Je moet toch met iemand kunnen praten!

W. zit op de rand van de brits en als hij naar beneden kijkt, ontdekt hij dat zijn gezicht nog in zijn geopende handpalmen ligt, terwijl dat wat zijn gezicht had moeten zijn, nat is van tranen. Hoe moet dat verder met mij? vraagt hij aan het gezicht dat hij

in zijn handen heeft en aan Johanna, die met haar ontstelde blik nog aan de andere kant van de droom zit.

Maar Johann, ben jij dat?

De advocaat en de dominee kijken gegeneerd toe. Geen van beiden weet wat hij aan moet met een moordenaar die huilt van angst en zelfmedelijden.

Ten slotte schraapt Kweiling ongeduldig met zijn hak over de vloer.

Laten we samen bidden tot de almachtige Heer. Per slot van rekening rust ons lot in Zijn handen.

Tot zover. Ik dank u allen voor uw aanwezigheid, in het echt en virtueel, en voor uw aandacht.